ՀՀ ՊՆ ԴՐԱՍՏԱՄԱՏ ԿԱՆԱՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԹՈՒՐ ՌԱՖԻԿԻ ԱՎԱԳՅԱՆ

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐՈՒՄ (ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)

ԻԳ.00.02.- «Քաղաքական ինստիտուտներ և գործընթացներ» մասնագիտությամբ քաղաքական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար ներկայացված ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ 2015

ИНСТИТУТ НАЦИОНАЛЬНЫХ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ИМЕНИ ДРАСТАМАТА КАНАЯНА МИНИСТЕРСТВА ОБОРОНЫ РА

АВАКЯН АРТУР РАФИКОВИЧ

ПРОЯВЛЕНИЕ ПРАВОСОЗНАНИЯ ОБЩЕСТВА В ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ)

АВТОРЕФЕРАТ

Диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02- «Политические институты и процессы»

ЕРЕВАН 2015

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտում
Գիտական ղեկավար՝ քաղ. գիտ. դոկտոր Տ.Տ. Քոչարյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ քաղ. գիտ. դոկտոր Վ. Է. Սողոմոնյան,
քաղ.գիտ. թեկնածու Խ.Ս. Գալստյան
Առաջատար կազմակերպություն՝ Երևանի Պետական Համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը տեղի կունենա 2015 թ. դեկտեմբերի 16-ին, ժամը 15:00-ին: ՀՀ ՊՆ Դրաստամատ Կանայանի անվան Ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՀ-ի 056 «Քաղաքական գիտություններ և միջազգային հարաբերություններ» մասնագիտական խորհրդի նիստում (0037, ք. Երևան, Կ. Ուլնեցու փողոց 56/6)
Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ՊՆ Դրաստամատ Կանայանի անվան Ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրը առաքված է 2015թ. նոյեմբերի 13-ին :
056 Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,

պատմական գիտությունների դոկտոր Պ. Ա. Չոբանյան

Тема диссертации утверждена в Институте философии, социлогии и права НАН РА.

Научный руководитель: доктор пол. наук Тигран Тоникович Кочаряан

Официальные оппоненты: доктор пол. наук Виктор Ернестович Согомонян,
Кан. Пол. Наук Хачик Самвелович Галустян

Ведущая организация: Еражанский Государственний Университет
Защита состоится 2015 года в 16 декабря, 15:00 ч. на заседании специализированного совета 056 «Политические науки и международные отношения» ВАК РА при Институте национальных стратегических исследований имени Драстамата Канаяна Министерства обороны РА (0037, г. Ереван, ул. К. Улнеци 56/6).
С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Института национальных стратегических исследований имени Драстамата Канаяна Министерства обороны РА.
Автореферат разослан 2015 года в 13 ноября.
Ученый секретарь специализированного совета 056,

доктор исторических наук П. А. Чобанян

Ներածություն

Ատենախոսության թեմայի արդիականությունը: 20-րդ դարի 90-ական թվականների սկզբում՝ արդիականացման ազատական հիմքերի հռչակումից հետո, հիմք դրվեց Հայաստանի Հանրապետությունում ժողովրդավարական քաղաքական վարչակարգի ձևավորմանը: Սակայն, ակնհայտ է, որ Հայաստանի Հանրապետությունում այդ գործընթացն ընթանում է հակասական և արմատական վերակազմավորումների ուղեկցությամբ: Երկրում ձեռնարկված բարեփոխումները ուղեկցվեցին տնտեսական ճգնաժամերով, քաղաքական բուռն լարվածություններով և հակասություններով, սոցիալական անկմամբ և անկայունությամբ: Այս ամենը պատճառ դարձավ հասարակական և քաղաքական ճգնաժամի առաջացման և անվստահության մթնոլորտի ձևավորման համար, որոնք էլ իրենց հերթին դարձան հասարակություն-իշխանություն փոխօտարման պատճառ: Հասարակության տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական և հոգևոր հյուսվածքների փոխակերպումը հիմք դարձավ տարատեսակ գիտական փնտրտուքների, որոնք կոչված էին մշակելու հասարակական-քաղաքական նոր պահանջներին համարժեք կենսահամակարգ: Ինչպես ցույց է տալիս համաշխարհային փորձը՝ այսպիսի փոխակերպումները պահանջում էին հասուն քաղաքացիական հասարակության և իրավական պետության ձևավորման անհրաժեշտություն:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո սկիզբ առած հետխորհրդային տրանսֆորմացիան սկիզբ դրեց Հայաստանի Հանրապետությունում հասարակական և քաղաքական կյանքի ամբողջ հյուսվածքի արմատական փոխակերպմանը: Որդեգրելով պետության կառավարման ժողովրդավարական ուղին՝ ՀՀ–ում սկիզբ դրվեց հասարակություն-պետություն փոխհարաբերությունների որակապես նոր մոդելների ձևավորմանը: Ակնհայտ էր, որ այս հարաբերությունները, ինչպես նաև քաղաքական գործընթացների կառավարումը ժողովրդավարության պայմաններում պահանջում էին իշխանության և հասարակության մոտ նոր իրավագիտակցություն, որը կհամապատասխաներ ժողովրդավարական մշակույթին: Առաջադրված հարցերը պայմանավորում են ատենախոսության արդիականությունը, ինչպես տեսական, այնպել էլ գործնական իմաստով:

Ատենախոսության թեմայի մշակվածության աստիճանը: Ժամանակակից աշխարհում անհատի՝ որպես սոցիալապես և քաղաքականապես ակտիվ անձի ձևավորման գործում կարևոր նշանակություն ունի իրավագիտակցությունը:

Իրավագիտակցությունը հասարակության սոցիալ-իրավական, քաղաքական, հոգևոր-մշակութային զարգացման կարևորագույն բաղադրատարրն է: Այն դեռևս վաղ ժամանակներից ուղեկցել է մարդկությանը իր բնապատմական զարգացման գործընթացում՝ ունենալով կարևոր դեր հասարակական կյանքում, այդ իսկ պատճառով իրավագիտակցության հիմնախնդիրը մշտապես գտնվել և շարունակում է գտնվել տարբեր գիտությունների հետաքրքրության շրջանակներում: Իրավագետներն ուսումնասիրում են իրավագիտակցությունը որպես իրավական հայացքների և պատկերացումների ամբողջություն:

Փիլիսոփաներն ուսումնասիրում են իրավագիտակցությունը որպես հասարակության գիտակցության ձև: Սոցիոլոգների համար այն կարևորվում է որպես սոցիալական վերահսկողության ինստիտուտ: Հոգեբաններն իրավագիտակցության մեջ կարևորում են անձի հոգեբանական առանձնահատկությունները: Մշակութաբաններին այն հետաքրքրում է որպես կոնկրետ հասարակության սոցիալական մշակույթի հատուկ և նշանակալից դրսևորման ձև:[1] Իսկ քաղաքագիտության շրջանակներում իրավագիտակցությունը կարևորվում է քաղաքական գործընթացներում անհատի կողմից դրսևորվող քաղաքական վարքագծի, քաղաքական մասնակցության, հասարակություն-պետություն փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության տեսանկյունից:

Իրավագիտակցության տեսական-մեթոդաբանական հիմնախնդիրների ուսումնասիրության գործում մեծ ներդրում ունեն արդի շրջանի արևմտյան հետազոտողները: Կարևոր է նշել Դ. Քենեդիի, Ֆ. Կոհենի, Օ. Սարատի, Ս. Քամինգսի, Դ. Կոուենի, Շ. Կուրիլսկի-Օժըվենի[2] աշխատանքները, որոնցում հեղինակները տարբեր դիտանկյուններից անդրադառնում են իրավագիտակության և իրավական մշակույթի հիմնախնդիրներին:

Ամերիկացի հետազոտող Դ. Քենեդին ուսումնասիրում է իրավագիտակցության պատմական ձևերը և պատմաքաղաքակրթական տարբեր ժամանակներում վերջինիս ընկալման հիմնախնդիրը ամերիկյան իրավական մտքի պատմության շրջանակներում:[3]

Մեկ այլ ամերիկացի հետազոտող Օ. Սարատը գտնում է, որ իրավագիտակցությունը չքավորների՝ իշխանության և տիրապետության ձգտելու գիտակցությունն է: Իրավագիտակությունը նաև դիմադրելու գիտակցությունն է, որի դեպքում իրավագիտակցության կրողները պահանջում են իրենց ինքնության և պահանջմունքների ճանաչում:[4]

Կարևոր է նաև անդրադառնալ խորհրդային և հետխորհրդային շրջանի հետազոտողներին, ովքեր իրենց աշխատանքներում անդրադարձել են իրավագիտակցության հիմնախնդրին: Հասարակության գիտակցության քաղաքական և իրավական հիմնախնդիրներն արդյունավետորեն ուսումնասիրվել

---

[1] **Рослов С.** Роль правосознания в формировании гражданского общества в России. *Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук, Сар., 2005, с. 47.*

[2] 1. **Kennedy D.** Toward an Historical Understanding of Legal Consciousness: The Case of Classical Legal Thought in America, 185-1940, /Research in Law and Sociology, Volume 3/, JAI Press, 1980, p. 3-24., 2. **Cohen F.** The Legal Consciousness. Yale University Press, New Haven, 1960, 512 p., 3**. Sarat A.** The law is all over: Power, Resistance, and the Legal Consciousness of the Welfare Poor, 2 Yale Journal of Law and the Humanities, New Haven, 1990, p. 343-379, 4. **Cummings S.** Critical Legal Consciousness in Action, Harvard Law Review Forum, Vol. 120, No. 39, 2007 , http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=998040, /10.03.2013/, 5. **Cowan D.** Legal Consciousness: Some Observations, The Modern Law Review, Volume 67, Issue 6, London, 2004, p. 928-958., http://www.modernlawreview.co.uk/abstract.asp?ref=00267961&vid=67&iid=6&aid=518&s=&d=November%202004, /10.03.2013/.

5. **Kourilsky-Augeven Ch.** Socialisation juridique et conscience du droit, Tome 2, L.G.D.J, Paris, 1997, 198 p.

[3] **Kennedy D.** Toward an Historical Understanding of Legal Consciousness: The Case of Classical Legal Thought in America, 1850-1940 /Research in Law and Sociology, Volume 3/, JAI Press, 1980, p. 3-24.

[4] **Sarat A.** The law is all over: Power, Resistance, and the Legal Consciousness of the Welfare Poor, 2 Yale Journal of Law and the Humanities, New Haven, 1990, p. 343-344.

են Գ. Օստորումովի, Յա. Ասկինի, Ի. Ֆարբերի, Բ. Գրուշինի, Վ. Տումանովի, Գ. Օսիպովի, Ա. Սպիրկինի, Յու. Տիխոնրավովի, Վ. Բեգինինի, Կ. Բելսկու, Ն. Բուրայի, Ն. Գրանատի, Վ. Շեգորցևի[5] և ուրիշների աշխատանքներում, որտեղ հեղինակներն անդրադարձել են հասարակության իրավագիտակցության սոցիալական բնույթին, դրա առանձնահատկություններին, քաղաքական գիտակցության հետ վերջինիս կապին և այլ հարցերի:

Ինչ վերաբերում է հայ հետազոտողներին, ապա հարկ է նշել, որ մեր իրականության մեջ իրավագիտակցության հիմնախնդրին նվիրված առանձին համապարփակ աշխատանքներ չկան: Արդի հայ հեղինակներից իրավաքաղաքական գիտակցությանն առնչվող առանձին խնդիրներին մասնակիորեն անդրադարձել են իրավունքի տեսության և պատմության որոշ մասնագետներ, ինչպես օրինակ՝ Ն.Ապիյանը, Ա. Պետրոսյանը, Գ. Սաֆարյանը, Հ.Ս.Քոթանջյանը, Մ.Մարգարյանը, Հ. Ստեփանյանը[6] և այլք:

Ուսումնասիրվող խնդրին մասամբ անդրադարձել է նաև հայազգի ՌԴ ակադեմիկոս Վ. Ներսեսյանցը, ում կարծիքով՝ իրավագիտակցության առանձնահատկությունը, գիտակցության այլ ձևերի (քաղաքական, բարոյական, կրոնական և այլն) հետ հարաբերակցության մեջ, պայմանավորված է հենց իրավունքի առանձնահատկությամբ, որն արտահայտելու համար իրավագիտակցությունն օգտագործում է համապատասխան զգացմունքներ, կերպարներ, պատկերացումներ, խորհրդանիշներ ու կատեգորիաներ:[7]

Սակայն այդուհանդերձ իրավագիտակցության խնդրի վերաբերյալ հայ հեղինակների կողմից չկան համալիր հետազոտություններ, առավել ևս քաղաքական գործընթացների համատեքստում՝ չնայած այն բանին, որ այսօր բավականին հրատապ է ինչպես այս խնդրի տեսական իմաստավորման առումով, այնպես էլ գործնական կյանքում դրա առանձնահատկությունները հասկանալու տեսանկյունից:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները: Ատենախոսության նպատակն է իրավագիտակցության հիմնախնդրի ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունը,

---

[5]1. **Остроумов Г.** Правовое осознание действительности. Наука, М., 1969, 173 с., 2. **Аскин Я.** Проблема времени, ее философское истолкование. Мысль, М., 1966, 200 с., 3. **Фарбер И.** Правосознание как форма общественного сознания. Юрид. лит., М., 1963, 205 с**.,** 4.**Грушин Б.** Массовое сознание. Политиздат, М., *1987,* 368 с., 5. ***Туманов В.*** *Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе //* Государство и право. - Наука, № 8. М., 1993,с. 52-58., 6. **Осипов Г.** Социальное мифотворчество и социальная практика. Норма, М., 2000, 543 с., 7. ***Спиркин А.*** *Сознание и самосознание.* Политиздат, М., 1972, 303 с., 8. **Тихонравов Ю.** Основы философии права. Вестник, М., 1997, 608 с., 9. **Бегинин В**. Общественное правосознание и государственность / Под ред. В.А. Шабалина.: Изд-во Сарат. ун-та, Сар., 1993, 130 с, 10. **Бельский К.** Формирование и развитие социалистического правосознания. Высш. шк., М., 1982, 183 с., 11. ***Бура Н***. *Функции общественного правосознания.* Наукова Думка, *Киев, 1986*, 86 с., 12. **Гранат Н.** Правосознание и правовая культура // Теория права и государства / Под ред. Н.В. Катаева и В.В. Лазарева/, Уфа, 1994, 352 с., 13. ***Щегорцев В.*** **Социология правосознания. Мысль, М., 1981,** 174 с.

[6]1. **Ապիյան Ն., Պետրոսյան Ա.** Իրավական պետություն և օրինականություն: /2-րդ հրատարակություն, լրացված և վերամշակված/ ԵՊՀ, Եր., Տիգրան Մեծ հրատ., 2001, 288 էջ, 2. **Սաֆարյան Գ.** Իրավունքի պատմության և տեսության հիմնահարցեր, Եր., Լիմուշ հրատ., 2010, 696 էջ, 3. **Ստեփանյան Հ.** Իրավունքի գոյաբանություն, Եր., Եվրոպրինտ հրատ., 2012, 224 էջ:

[7] **Ներսիսյանց Վ.** Իրավունքի և պետության տեսություն, Նաիրի հրատ., Եր., 2001, էջ 92-93:

իրավագիտակցության դերի և նշանակության վերհանումը քաղաքական գործընթացներում, իրավագիտակցության նշանակության իմաստավորումը քաղաքացիական հասարակության և իրավական պետության կայացման գործում:

Նշված նպատակներին հասնելու համար անհրաժեշտ է լուծել հետևյալ **խնդիրները՝**

- ուսումնասիրել իրավագիտակցության հայեցակարգային հիմքերը,
- վերլուծել իրավագիտակցության նշանակությունը քաղաքական սոցիալականացման և հասարակություն-պետություն փոխհարաբերությունների համատեքստում,
- բացահայտել քաղաքացիական հասարակության ձևավորման գործում իրավագիտակցության տեղը և դերը,
- վեր հանել հայ հասարակության իրավագիտակցության առանձնահատկությունները,
- հիմնավորել իրավագիտակցության անհրաժեշտությունը իրավական պետության կայացման գործում:

Հետազոտության օբյեկտը իրավագիտակցությունն է որպես սոցիալ-իրավական և քաղաքական երևույթ, հայ հասարակության մոտ իրավագիտակցության դրսևորման առանձնահատկությունները և դրանց դրսևորումները հետխորհրդային Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական գործընթացներում:

Հետազոտության առարկան իրավագիտակցության ուսումնասիրությունն է որպես քաղաքացիական հասարակության ձևավորման և իրավական պետության կայացման գործոն:

Ատենախոսության աղբյուրները և մեթոդաբանական հիմքը: Աշխատանքի տեսական աղբյուրները վերաբերում են իրավագիտակցության՝ որպես սոցիալական, իրավական, քաղաքական և մշակութային երևույթի ձևավորմանը և զարգացմանը: Իրավագիտակցության վերաբերյալ անուղղակի պատկերացումներ ձևավորվել են դեռևս անտիկ շրջանում, սակայն դրանք իրենց զարգացումն են ստացել Վերածննդի դարաշրջանից սկսած: Ատենախոսության տեսական հիմքը հիմնված է Ն. Մաքիավելիի, Թ. Հոբսի, Ջ.Լոկի, Ժ.-Ժ. Ռուսոյի, Շ.Լ. Մոնտեսքյոյի, Ի. Կանտի, Գ. Հեգելի, ինչպես նաև Դ. Քենեդիի, Օ. Սարատի, Ս. Քամինգսի, Դ. Քոուենի, Շ. Կուրիլսկի-Օժրվենի, Գ. Օստորումովի, Յա. Ասկինի, Ի. Ֆարբերի, Բ. Գրուշինի, Վ. Տումանովի, Գ. Օսիպովի, Ա. Սպիրկինի, Յու. Տիխոնրավովի, Վ. Բեգինինի, Կ. Բելսկու, Ն. Բուրայի, Ն. Գրանատի, Վ. Շեգորցևի և այլոց աշխատանքների վրա: Ատենախոսության մեջ հայ հեղինակներից իրավագիտակցության խնդրի վերաբերյալ օգտագործվել են նաև Ն. Ապիյանի, Ա. Պետրոսյանի, Վ. Ներսեսյանցի աշխատանքները:

Քանի որ ատենախոսությունը որոշակիորեն ունի նաև միջառարկայական բնույթ, ապա այս տեսանկյունից ատենախոսության համար հիմք են ծառայել նաև քաղաքացիական հասարակության, իրավական պետության, քաղաքական գործընթացների և այլ հարցերի վերաբերյալ քաղաքագետների, փիլիսոփաների, իրավագետների և սոցիոլոգների տարբեր աշխատանքներ: Ատենախոսության

շրջանակներում կարևոր ենք համարում առանձնացնել հետևյալ հեղինակների՝ Ռ. Ապրեսյանի, Է. Արատոի, Ջ. Բեսեթի, Ի. Վալերշտայնի, Մ. Վեբերի, Ս. Վերնեկի, Լ. Գումպլովիչի, Ի. Իլյինի, Մ. Կրայգիրի, Դ. Կոուենի, Ֆ. Կոհենի, Ա. Սոլովյովի, Գ. Տորոյի, Բ. Ֆլիվբերգի, Ֆ. Ֆուկույամայի, Ս. Բերմանի, Թ. Կարոզերսի, Ա. Բեզլարյանի, Մ. Հարությունյանի, Հ. Հովհաննիսյանի, Վ. Քարդումյանի, Է. Օրդուխանյանի, Հ. Սուքիասյանի աշխատանքները:

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքը կազմում են դիտարկման մեթոդը, Մ. Վեբերի ինտերակցիոնիզմի սկզբունքը[8], ինչպես նաև ատենախոսության մեջ լայնորեն օգտագործվել է համեմատական վերլուծության մեթոդը:

Ատենախոսության գիտական նորույթը պայմանավորված է քաղաքական գործընթացներում իրավագիտակցության դրսևորման հիմնախնդրի ուսումնասիրությամբ, որը կարևոր նշանակություն ունի ՀՀ-ում քաղաքացիական հասարակության ձևավորման և իրավական պետության կայացման գործում: Հետազոտության գիտական նորույթը կարելի է ներկայացնել հետևյալ ձևակերպումներով՝

- ուսումնասիրվել է իրավագիտակցության հիմնախնդիրը և բացահայտվել է հայ հասարակության մոտ դրա դրսևորման հակասականությունը: Հակասականությունը հետևյալում է՝ մի կողմից քաղաքացիական հասարակության մի հատվածի մոտ առկա է իրավագիտակցության բարձր մակարդակ, ինչը դրսևորվում է քաղաքացիների կողմից իրենց շահերի և իրավունքների պաշտպանության համար իրականացվող քաղաքացիական նախաձեռնություններում: Իսկ մյուս կողմից, ընդհանրական իմաստով, հասարակության մոտ բացահայտվել է իրավական նիհիլիզմ:
- բացահայտվել է, որ ՀՀ-ում քաղաքացիական անհնազանդությունը նպաստում է իրավագիտակցության բարձրացմանը,
- վեր են հանվել իրավագիտակցության դրսևորման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում պետության և քաղաքացիական հասարակության միջև խոսույթում,
- հիմնավորվել է, որ քաղաքացիական հասարակության իմաստը ոչ թե պետությանը հակադրվելն է, այլ այն անհրաժեշտ է օրգանական պետության ձևավորման համար,
- առաջարկվել են իրավագիտակցության բարձրացման հստակ մեխանիզմներ

Ատենախոսության տեսական նշանակությունը պայմանավորված է այն բանով, որ առաջարկվել են հասարակության և պետության միջև փոխհարաբերությունների արդյունավետացման և առողջացման տեսական մոդելներ, քաղաքացիական հասարակության տեսական հայեցակարգերի համեմատական վերլուծության հիման վրա առաջ են քաշվել քաղաքացիական հասարակության ուսումնասիրության նոր տեսական գաղափարներ:

[8] **Вебер М.** Избранные произведения. Прогресс, М., 1990, 808 с.

Ատենախոսության տեսական նշանակություններից են նաև իրավագիտակցության խնդրի ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև իրավագիտակցության համատեքստում իրավական պետության, քաղաքացիական հասարակության ձևավորման հիմնախնդիրները:

Վերը նշված տեսական մոտեցումները կարող են մեթոդաբանական հիմք ծառայել քաղաքագիտության և իրավունքի բնագավառներում գիտական հետազոտությունների համար:

Գործնական նշանակության տեսանկյունից ատենախոսությունը կարող է հիմք հանդիսանալ ՀՀ-ում հասարակություն-պետություն հարաբերությունների վերահիմաստավորման, հասարակության մոտ իրավագիտակցության բարձրացման, իրավական նիհիլիզմի հաղթահարման ուղղությամբ գործնական քայլերի ձեռնարկման համար: Ատենախոսությունը կարող է օգտակար լինել քաղաքագիտության և իրավագիտության բնագավառներում առանձին դասընթացների կազմակերպման համար:

Հետազոտության արդյունքների փորձարկումը և հրապարակումները: Աշխատանքը քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի քաղաքագիտության բաժնի կողմից: Ատենախոսության հիմնադրույթները զեկուցվել են տարբեր գիտաժողովներում և հրապարակվել են տարբեր գիտական հանդեսներում հոդվածների տեսքով:

Ատենախոսության կառուցվածքը և ծավալը: Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլխից, ութ ենթագլխից, եզրակացությունից և օգտագործված գրականության ցանկից: Ատենախոսության առաջին՝ «Իրավագիակցությունը որպես տեսական հարացույց և սոցիալական երևույթ» գլխում իրականացվել է իրավագիտակցության տեսական-մեթոդաբանական հիմքերի վերլուծություն, ուսումնասիրվել է իրավագիտակցության և քաղաքական գիտակցության փոխկապվածության հիմնախնդիրը: Ատենախոսության երկրորդ՝«Իրավագիտակցության հիմնախնդիրը քաղաքական գործընթացներում» գլխում ուսումնասիրվել է իրավագիտակցության դերը քաղաքական սոցիալականացման գործում, հետազոտվել է քաղաքացիական անհնազանդության հիմնախնդիրը իրավագիտակցության համատեքստում, ինչպես նաև ուսումնասիրվել են քաղաքացիական հասարակության ձևավորման գործում իրավագիտակցության տեղը և դերը: Ատենախոսության երրորդ՝ «Իրավագիտակցության դրսևորման առանձնահատկությունները ՀՀ քաղաքական գործընթացներում» գլխում ուսումնասիրվել են հասարակության և պետության միջև փոխհարաբերությունները իրավագիտակցության համատեքստում, հետազոտվել են հայ հասարակությունում քաղաքացիական հասարակության ձևավորման խոչընդոտները: Առաջադրված խնդրի շրջանակներում ուսումասիրվել են նաև իրավական պետության վերաբերյալ որոշ տեսական հարցեր, և հիմնավորվել է իրավական պետության կառուցման անհրաժեշտությունը: Ատենախոսության ընդհանուր ծավալը 161 էջ է:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներածության մեջ հիմնավորվում է հետազոտության արդիականությունը, բնութագրվում է խնդրի գիտական մշակվածության աստիճանը, ներկայացվում են աշխատանքի նպատակն ու խնդիրները, սահմանվում են հետազոտության օբյեկտը, առարկան, մեթոդաբանական հիմքը, աշխատանքի գիտական նորույթը, ինչպես նաև ատենախոսության տեսական և գործնական նշանակությունը:

Ատենախոսության առաջին՝ **«Իրավագիտակցությունը որպես տեսական հարացույց և սոցիալական երևույթ»** գլուխը բաղկացած է երկու ենթագլխից, որոնցում ուսումնասիրվում և վերլուծության են ենթարկվում իրավագիտակցության տեսական և մեթոդաբանական հիմքերը, տեսական և համեմատական վերլուծության է ենթարկվում իրավագիտակցության և քաղաքական գիտակցության փոխհարաբերակցության, դրանց փոխառնչությունների հիմնախնդիրները:

Առաջին՝ **«Իրավագիտակցության հետազոտության տեսական-մեթոդաբանական հիմքերը»** ենթագլխում հետազոտվել և վերլուծվել են իրավագիտակցության հիմնախնդրի վերաբերյալ տեսական և մեթոդաբանական հարցերը համապատասխան մասնագիտական աղբյուրների հիման վրա: Համակողմանիորեն վերլուծվել են Դ. Քենեդիի, Ֆ. Կոհենի, Օ. Սարատի, Ս. Քամինգսի, Դ. Կոուենի, Շ. Կուրիլսկի-Օժրվենի, Գ. Օստորումովի, Յա. Ասկինի, Ի. Ֆարբերի, Բ. Գրուշինի, Վ. Տումանովի, Գ. Օսիպովի, Ա. Սպիրկինի, Յու. Տիխոնրավովի, Վ. Բեգինինի, Կ. Բելսկու, Ն. Բուրայի, Ն. Գրանատի, Վ. Շեգորցևի, ինչպես նաև հայ հեղինակների՝ Ն.Ապիյանի, Ա. Պետրոսյանի, Գ. Սաֆարյանի, Հ. Ստեփանյանի, Վ. Ներսեսյանցի աշխատանքները:

Ուսումնասիրելով իրավունքի և իրավագիտակցության հարաբերակցության հիմնախնդիրը՝ հիմնավորվել է, որ կոնկրետ իրավական երևույթները գոյություն ունեն և գործում են կոնկրետ սոցիալական տարածության մեջ՝ հաշվի առնելով տարբեր ազգերի, սոցիումների մշակութային առանձնահատկությունները, դրանց միջև առկա տարբերությունները և նմանությունները: Իրավագիտակցությունը, լինելով հասարակական գիտակցության ձև, ենթարկվում է վերջինիս զարգացման օրինաչափություններին: Այն ներթափանցում է հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման և իրավական ազդեցության ամբողջ մեխանիզմի մեջ: Իրավագիտակցությունը հանդես է գալիս որպես տվյալ հասարակության քաղաքական, տնտեսական և այլ բնույթի հարաբերությունների արտացոլում և մարդկանց գիտակցության մեջ իրավունքի արտահայտման արդյունք: Իրավագիտակցության ճիշտ ըմբռնման համար հատուկ նշանակություն ունի իրավական մշակույթը, որը՝ որպես մշակույթի հարաբերականորեն ինքնուրույն ձև, ունի հատուկ դեր և կարևորություն հասարակության սոցիալ-մշակութային տարածության մեջ:

Սույն ենթագլխում իրավագիտակցության ուսումնասիրության համատեքստում կարևորվել է նաև իրավական հոգեբանության դերը, քանի որ հենց իրավական հոգեբանությունն է իրավունքի գիտակցման առավել տարածված ձևը: Այն հնարավորություն է տալիս պնդել, որ հասարակական գիտակցության աղբյուրները գտնվում են իրավական իրականության հետ կապված անձի

հոգեբանական ապրումներում՝ ձևավորելով համապատասխան իրավական մտածելակերպ:

Այսպիսով՝ սույն ենթագլխում, ուսումնասիրելով և վերլուծելով իրավագիտակցության հիմնախնդրի վերաբերյալ տեսական մոտեցումները և պատկերացումները, կարող ենք նշել, որ հասարակության իրավագիտակցությունը ժամանակի ընթացքում զարգացել և ենթարկվել է լուրջ փոփոխությունների՝ հասարակության զարգացմանը համընթաց՝ հարստանալով ազատական-ժողովրդավարական գաղափարներով, որոնք ներթափանցել են նաև հասարակության իրավական գիտակցության մեջ՝ պայմանավորելով վերջինիս վարքագիծը:

Երկրորդ՝ **«Քաղաքական գիտակցության և իրավագիտակցության փոխհարաբերակցության հիմնախնդիրը»** ենթագլխում ուսումնասիրվում է իրավագիտակցության և քաղաքական գիտակցության միջև կապը:

Ենթագլխում նշվում է, որ իրավագիտակցությունը լայնորեն կապված է հասարակության գիտակցության այլ ձևերի հետ՝ քաղաքական, բարոյական, կրոնական, փիլիսոփայական, գեղագիտական: Ընդ որում՝ հիմնավորվում է, որ իրավագիտակցության վրա ամենաէական ազդեցությունն ունեն քաղաքական, բարոյական և կրոնական գիտակցությունները:

Քաղաքական գիտակցությունը, ինչպես և իրավագիտակցությունը, բավականաչափ բարդ երևույթ է: Քաղաքական գիտակցությունը բնորոշում է անհատի քաղաքական սոցիալականացման ամբողջական գործընթացը, որը պայմանավորում է վերջինիս ունակությունը քաղաքական ոլորտում հատուկ քաղաքական գործառույթների իրականացման, կառավարման մարմինների հետ համագործակցության միջոցով սեփական կարողությունները իրականացնելու համար:

Քաղաքական և իրավական գիտակցությունների միջև փոխկապակցվածությունը բավականին սերտ է: Իրավագիտակցությունը ազդեցություն է գործում քաղաքական դաշտի վրա դրական իրավունքի ձևավորման միջոցով: Իրավական նորմերի ստեղծման գործընթացում ձևավորվում են պետության, քաղաքական իշխանության գործունեության քաղաքական-իրավական չափանիշները: Իրավունքի միջոցով քաղաքական իշխանությունը իրականացնում է քաղաքական կարևորագույն գործընթացների և քաղաքական հարաբերությունների կարգավորումը:

Իրավագիտակցությունը և քաղաքական գիտակցությունը չափազանց մոտ են միմյանց և հաճախ գրվում են միասին (իրավաքաղաքական գիտակցություն): Յուրաքանչյուր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ուժ ունի իր իրավագիտակցությունը և, պայքարելով ու հասնելով քաղաքական իշխանության, փորձում է կենսագործել այդ իրավագիտակցությունը լեգիտիմ իրավաքաղաքական համակարգում:

Իրավագիտակցությունը բավականին բարդ երևույթ է ինչպես իր ներքին կառուցվածքով, այնպես էլ իր արտաքին սոցիալ-մշակութային կապերով: Այսօրվա հայ իրականության պայմաններում, երբ տեղի է ունենում համակարգային ճգնաժամ, հասարակության անորմալ շերտավորում, հասարակության

իրավագիտակցության՝ որպես սոցիալ-քաղաքական կոնսոլիդացիայի և կայացած քաղաքացիական հասարակության կարևորագույն գործոնի ձևավորումը, որը կհամապատասխանի ժամանակակից սոցիալ-քաղաքական իրականությանը, առավել քան կարևոր, և, միևնույն ժամանակ, բավականաչափ կարևոր և, միևնույն ժամանակ, բարդ երևույթ է:

Սակայն, չնայած հասարակության իրավագիտակցության ճգնաժամային իրավիճակին՝ կարելի է վստահաբար պնդել քաղաքական գործընթացներում իրավագիտակցության և քաղաքական գիակցության դերի կարևորության մասին: Այս համատեքստում՝ ժողովրդավարական իրավագիտակցության մշակումը և հաստատումը, հիմնված ազգային-մշակութային արժեհամակարգի վրա, առավելապես կարևոր են հայ հասարակության արդիականացման պայմաններում քաղաքական գործընթացների առավել արդյունավետ կազմակերպման և կառավարման, քաղաքացիական հասարակության և իրավական պետության ձևավորման համար:

Ատենախոսության երկրորդ՝ **«Քաղաքական գործընթացներում իրավագիտակցության հիմնախնդիրը»** գլուխը բաղկացած է երեք ենթագլխից, որտեղ հետազոտվում են քաղաքական սոցիալականացման գործում իրավագիտակցության դերին վերաբերող հիմնախնդիրները, քաղաքացիական անհնազանդությունը որպես իրավագիտակցության դրսևորում, ինչպես նաև իրավագիտակցության դերը քաղաքացիական հասարակության ձևավորման գործում:

Առաջին՝ **«Քաղաքական սոցիալականացման գործում իրավագիտակցության դերը»** ենթագլխում հետազոտվել և վերլուծվել է իրավագիտակցության ազդեցությունն ու նշանակությունն քաղաքական սոցիալականացման գործընթացի վրա:

Քաղաքական սոցիալականացումը, լինելով տևական գործընթաց, մեծապես պայմանավորվում է նաև իրավագիտակցության մակարդակով, որը կարող է իր դրևսորման ձևերով պայմանավորել նաև քաղաքական սոցիալականացման ընթացքը, տեմպերը, ինչպես նաև արդյունքները: Արդի ժողովրդավարության և քաղաքացիական հասարակության պայմաններում քաղաքական սոցիալականացման խնդրի դիտարկումը և ուսումնասիրությունը առանց իրավագիտակցության կլինի միակողմանի և ոչ լիարժեք:

Քաղաքական սոցիալականացումը տարբեր քաղաքական վարչակարգերում ունենում է տարբեր դրսևորումներ՝ պայմանավորված հասարական-քաղաքական կազմակերպման առանձնահատկություններով: Ժողովրդավարական վարչակարգերում քաղաքական սոցիալականացման մեխանիզմները սկզբունքորեն տարբերվում են ոչ ժողովրդավարական վարչակարգերում համապատասխան մեխանիզմներից՝ ձևավորելով քաղաքական սոցիալականացման տարբեր մոդելներ: Ոչ ժողովրդավարական վարչակարգերում հասարակության իրավագիտակցության ձևավորման և քաղաքական սոցիալականացման գործընթացները մշակվում են քաղաքական իշխանության կողմից և գտնվում են նրա անմիջական վերահսկողության տակ: Այս երևույթը պայմանականորեն կարելի է անվանել «*կառավարվող իրավագիտակցություն*»:

Իրադրությունն այլ է ժողովրդավարական վարչակարգերում, որտեղ քաղաքացիների իրավագիտակցությունը ձևավորվում է ազատ տեղեկատվական հոսքերի հիման վրա և ունի ինտերակտիվ բնույթ:

Խորհրդային քաղաքական սոցիալականացումն ուներ ամբողջական, հաստատուն բնույթ, որն իրականացվում էր առաջին հերթին սոցիալականացման ավանդական, խիստ վերահսկվող ինստիտուտների միջոցով: Հետխորհրդային փոխակերպման արդյունքում հասարակության քաղաքական սոցիալականացման վրա ազդում են ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին գործոններ:

Քաղաքական սոցիալակացման գործընթացը տարբեր հասարակություններում ընթանում է տարակերպ, և, միևնույն ժամանակ, չի կարելի առանց սխալմունքների սոցիալականացման որևէ մոդել կիրառել բոլոր տիպի հասարակություններում: Այս գործում խիստ կարևոր նշանակություն ունեն առաջին հերթին ազգային, մշակութային արժեհամակարգերը, որոնք չի կարելի անտեսել քաղաքական սոցիալականացման գործընթացի ժամանակ:

Ավելի քան քսան տարի ՀՀ-ում տեղի է ունենում հասարակական-քաղաքական համակարգի փոխակերպում: Այս ընթացքում տեղի են ունեցել բազմաթիվ փոփոխություններ. փոխվել են իշխանական ինստիտուտները, քաղաքական վարչակարգը, հասարակական-քաղաքական համակարգը և այլն: Այս կերպափոխումների ընթացքում սերունդների ճակատագրերը եղել են տարբեր: Եթե երիտասարդ սերնդի մոտ քաղաքական սոցիալականացման գործընթացը, այսինքն՝ նոր արժեքների յուրացումը եղել է բնական երևույթ, ապա ավագ սերունդը, որը քաղաքականապես սոցիալականացվել է խորհրդային իշխանության տարիներին, դժվարությամբ է հարմարվում նոր իրականությանը: Ավագ և միջին սերնդի ներկայացուցիչները հասարակության քաղաքական համակարգի փոխակերպման արդյունքում ստիպված եղան սովորել սկզբունքորեն նոր քաղաքական բառապաշար և յուրացնել քաղաքական վարքագծի սկզբունքորեն նոր մոդելներ: Այս դեպքում տեղի է ունենում նախկին կուտակված փորձի և գիտելիքների վերաիմաստավորում, ինչն անվանվում է բնակչության ավագ սերնդի վերասոցիալականացում:

Սույն ենթագլխում հիմնավորվում է, որ քաղաքական սոցիալականացումը և իրավագիտակցությունը ունեն փոխլրացնող բնույթ: Այն գործընթացները, որոնք ձևավորում են իրավագիտակցություն, ուղղակիորեն նպաստում են քաղաքական սոցիալականացմանը: Արդյունքում՝ դրսևորվում է այս երկու գործընթացների միջև փոխլրացման կապը: Բացի այդ՝ հարկ է նկատել, որ այս երկու երևույթները ևս անմիջականորեն փոխներազդում են: Իրավագիտակցությունը նպաստում է քաղաքական սոցիալականացման գործընթացին, իսկ քաղաքական սոցիալականացումն էլ իր հերթին փոխլրացնող կապով ազդում է իրավագիտակցության վրա:

Երկրորդ՝ **«Քաղաքացիական անհնազանդությունը որպես իրավագիտակցության դրսևորում»** ենթագլխում ուսումնասիրվում է քաղաքացիական անհնազանդության և իրավագիտակցության հարաբերակցության խնդիրը արդի քաղաքական զարգացումների շրջանակներում:

Քաղաքացիական անհնազանդության քաղաքական և իրավական ասպեկտների հետազոտության արդիականությունը պայմանավորված է վերջինիս իրավական լեգիտիմության և քաղաքական լեգիտիմության ապացուցման խնդրով, քանի որ քաղաքացիական անհնազանդությունը՝ որպես քաղաքական վարքագիծ, հիմնվում է նաև իրավագիտակցության վրա, ինչը թույլ է տալիս սահմանել քաղաքացիական անհնազանդությունը որպես կոնվենցիոնալ քաղաքական մասնակցության ձև:

Քաղաքացիական անհնազանդությունը՝ որպես քաղաքացիների իրավագիտակցության վրա հիմնված սոցիալական շարժում, հանդիսանում է քաղաքացիների ինքնապաշտպանության միջոց՝ նպատակ ունենալով վերացնել հասարակության մեջ առկա ամեն տեսակի անիրավություն և ապօրինություն:

Վերջին շրջանում Հայաստանի Հանրապետությունում ևս կարելի է նկատել քաղաքացիական անհնազանդության փորձեր, որոնք երբեմն հասնում են իրենց նպատակին, քանի որ քաղաքացիների որոշ զանգվածի՝ հիմնականում երիտասարդների մոտ այսօր ձևավորվում է ժողովրդավարական իրավագիտակցության որոշակի մակարդակ սեփական իրավունքների, ազատությունների և շահերի պաշտպանության համար:

Երբ պետությունը խախտում է իրավունքը և չի վարում քաղաքացիների շահերից բխող քաղաքականություն, ապա այս դեպքում քաղաքացիական անհնազանդությունը կարելի է համարել լեգիտիմ, քանի որ քաղաքացիներն իրավունք ունեն պաշտպանելու իրենց իրավունքները: Իսկ քաղաքացիներին անհնազանդության դրդող ուժը նրանց իրավագիտակցությունն է:

Այս համատեքստում հարկ է ընդգծել, որ քաղաքացիական անհնազանդությունը բարձր քաղաքական մշակույթ և բարձր իրավագիտակցություն ունեցող քաղաքացիների իրավական բողոքի հավաքական արտահայտությունն է, որը նպաստում է պետության և հասարակության միջև խաթարված կապի, սոցիալական արդարության վերականգնմանը և անհավասարության մեղմացմանը:

Այսպիսով՝ կարելի է միանշանակ պնդել, որ քաղաքացիական անհնազանդությունը և իրավագիտակցությունը սերտ փոխկապակցված հասարակական երևույթներ են, որոնց համատեղ և հավասարարժեք կիրառումը քաղաքական գործընթացներում կարող է հանգեցնել հասարակական առաջընթացի: Այս երկու հասկացությունների սերտ կապն առավել արդյունավետ դրսևորվում է ժողովրդավարական հասարակություններում, որտեղ քաղաքացիական անհնազանդությունը, հիմնվելով քաղաքացիների հավաքական իրավագիտակցության վրա, կարող է հասնել իր արդյունքին խաղաղ միջոցներով: Մեր երկրում այս ինստիտուտի գործառնությունը, միանշանակ, ժողովրդավարության ձեռքբերում է:

Հետևապես՝ վերջին շրջանում ՀՀ-ում տեղի ունեցող քաղաքացիական անհնազանդության ակտերը կարելի է որակել որպես դրական քաղաքական զարգացումներ՝ հանուն իրավական պետության ձևավորման, որտեղ քաղաքացու շահը գերակա է, իսկ իշխանությունը սահմանափակվում է իրավունքով:

Երրորդ՝ **«Քաղաքացիական հասարակության ձևավորման գործում իրավագիտակցության դերը»** ենթագլխում հետազոտվել է քաղաքացիական հասարակության ձևավորման գործում իրավագիակցության դերը և նշանակությունը:

Քաղաքացիական հասարակության հայեցակարգը ենթադրում է իշխանությունից անկախ և հասարակության զարգացման համար հիմք հանդիսացող մարդկանց ակտիվության բոլոր տեսակի օրինական ձևերի իրականացում և փոխկապվածություն: Առանց քաղաքացիական հասարակության գործառնության սահմանների ինստիտուցիոնալացման, առանց հասարակական խմբերի և առաջնորդների պատրաստակամության հետևելու ընդունված խաղի կանոններին, առանց իրավագիտակցության համապատասխան մակարդակի, հասարակության համար իշխանության վրա ազդելու ուղիների բացակայության պայմաններում ժողովրդավարական քաղաքական համակարգի գործունեությունը կարող է կաթվածահար լինել:

Քաղաքացիական հասարակությունը մի կառույց է, որը գենետիկորեն և գործառնական իմաստով առաջացել է հասարակության և պետության հետ փոխգործակցության համար որպես ինստիտուտ, որը կոչված է վերահսկելու պետությանը և թույլ չտալու, որպեսզի պետությունը հասարակական կյանքում պլյուրալիզմը հանգեցնի բացառապես քաղաքական չափման: Սակայն պետության և քաղաքացիական հասարակության փոխգործակցությունն անընդհատ առաջացնում և վերարտադրում է նոր հակասություններ՝ կապված քաղաքացիական հասարակության շահերի պլյուրալիզմի և պետական ինքնիշխանության (մոնոլիտ) միջև: Այս հակասությունը, որպես հետևանք, գրեթե միշտ ենթադրում է որոշակի կոնֆլիկտ:

Վերջին տարիներին ավելի ու ավելի է սրվել քաղաքական իշխանության և հասարակության պլյուրալիստական շահերի միջև կոնֆլիկտը: Քաղաքական իշխանության մոնոպոլիզացումը բողոքը տեղափոխում է փողոց. այդպիսով իշխանության և «ընդվզող փողոցի» միջև առաջանում են էլ ավելի սուր կոնֆլիկտներ:

Քաղաքական արդիականացման ճանապարհին ամենակարևոր ցուցանիշը քաղաքական ինստիտուտների շարքում օրենսդիր իշխանության գործունեությունն է: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ժողովրդավարական պետություններում խորհրդարանը ներկայացնում է բնակչության բոլոր խմբերի շահերը, որոնք այդ հաստատության միջոցով հնարավորություն ունեն ազդելու որոշումների ընդունման գործընթացի վրա: Այսինքն՝ կարելի է ասել, որ խորհրդարանը ոչ միայն քաղաքական, այլև քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտ է: Հայաստանի Հանրապետությունում սոցիալական կառուցվածքը չի համապատասխանում Ազգային Ժողովում ձևավորված սոցիալական կառուցվածքին, այսինքն՝ աղքատ հատվածը գրեթե ներկայացված չէ Ազգային Ժողովում. սա ակնհայտ հակասություն է և կարող է լուրջ բացասական հետևանքներ ունենալ:

Այս դեպքում վտանգն այն է, որ հասարակության այդ հատվածը կարող է այլևս հույսը չկապել պետական ինստիտուտների հետ: Արդյունքում՝

մասնակցությունը ընտրություններին կնվազի, և, հակառակը, կարող է մեծանալ մասնակցությունը քաղաքացիական նախաձեռնություններին: Սա նշանակում է, որ քաղաքական կամ քաղաքացիական գործընթացը տեղափոխվում է «փողոց», ինչն իր հետևանքները կարող է ունենալ: Այս պարագայում կարող է նկատվել քաղաքացիական նախաձեռնությունների կամ քաղաքացիական զանգվածային բողոքների մեխանիկական աճ:

Ուստի՝ այս պարագայում քաղաքացիական հասարակության դերի անտեսումը վտանգավոր է պետության կայունության համար: Անհրաժեշտ է, որպեսզի քաղաքական իշխանությունը ձևավորվող քաղաքացիական հասարակության հետ միասին ձևավորեն փոխհարաբերությունների նոր մոդելներ, պետք է վերացվեն իշխանության և հասարակության միջև արգելքները: Նշենք, որ սա իր հերթին անպայմանորեն կնպաստի հասարակության մոտ իշխանության լեգիտիմության բարձրացմանը:

Ատենախոսության երրորդ՝ **«ՀՀ քաղաքական գործընթացներում իրավագիտակցության դրսևորման առանձնահատկությունները»** գլուխը բաղկացած է երեք ենթագլխից, որտեղ հետազոտվում են իրավագիտակցության դրսևորումները ՀՀ-ում պետության և քաղաքացիական հասարակության խոսույթում, վերլուծության են ենթարկվում քաղաքացիական հասարակության իրավագիտակցության հիմնախնդիրները ՀՀ քաղաքական գործընթացներում, ինչպես նաև այս համատեքստում հիմնավորվում է իրավական պետության կառուցման անհրաժեշտությունը ՀՀ-ում:

Առաջին՝ **«ՀՀ-ում պետության և քաղաքացիական հասարակության խոսույթում իրավագիտակցության դրսևորումը»** ենթագլխում ուսումնասիրվել է ՀՀ-ում քաղաքացիական հասարակության և պետության միջև փոխհարաբերությունների, փոխգործակցության գործում իրավագիտակցության դերը և գործառույթները:

Ուսումնասիրելով ՀՀ-ում պետության և քաղաքացիական հասարակության միջև երկխոսությունը՝ ատենախոսը հանգել է այն եզրակացության, համաձայն որի՝ ՀՀ-ում ձևավորվել է հասարակություն-պետություն հարաբերությունների այնպիսի ձև, որտեղ տվյալ երկխոսության մեջ վճռորոշ դերը պատկանում է պետությանը: Այս իսկ պատճառով՝ կարելի է ասել, որ ՀՀ-ում ձևավորվում է «իշխանակենտրոն» մշակույթ, քանի որ հասարակական հարաբերությունների համակարգում իշխանությունը, պետությունը մշտապես գրավում են կենտրոնական դիրք: Իշխող վարչակարգը իրականում հետաքրքրված չէ քաղաքացիական հասարակության կոմպետենտության և իշխանական-կառավարչական գործառնության բարձրացմամբ:

Այսօր ՀՀ-ում հասարակական առաջընթացի կարևոր պայմաններից է քաղաքացիական հասարակության և պետության, սոցիումի և իշխանության միջև մշտական երկխոսությունը, ինչպես նաև անհատի քաղաքացիական ինքնակազմակերպումը, որը չի կարող լինել արդյունավետ առանց համապատասխան իրավագիտակցության: Արդիականացումը կարող է հաջող լինել միայն ընդհանուր ազգային երկու ինստիտուտների՝ արդյունավետ պետական ապարատի և կառուցողական քաղաքացիական հասարակության

առկայության դեպքում, որոնք միասին կարող են առաջ մղել զարգացման գործընթացը հասարակության համար անվտանգ ճանապարհով: Այս մոտեցումը կարող է թույլ տալ բացառել իշխանության և հասարակության միջև ապաներդաշնակեցումը, որը հանգեցրել է զանգվածային սոցիալական կոնֆլիկտների՝ հատկապես ընտրական գործընթացներից հետո և սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունների դաշտում:

ՀՀ-ում այսօր ոչ կառավարական սեկտորը, միավորելով հասարակության սոցիալ-նորարարական ներուժը, դարձել է քաղաքացիական հասարակության ամենաշարժունակ տարրը և պետական կառավարման ոլորտում քաղաքացիական շահերի ներկայացման նախաձեռնողը, ինչը փաստում է քաղաքացիական հասարակության տվյալ սեկտորի մոտ իրավագիտակցության բարձրացման մասին:

Նկատենք, որ բազմաթիվ հասարակական կազմակերպություններ տիրապետում են լրացուցիչ մասնագիտական տեղեկատվության, ինչն անհրաժեշտ է պետական մարմիններին պատշաճ և առավել արդյունավետ կերպով կառավարման և բնակչության կարիքների բավարարման համար: Ի դեպ՝ հասարակական կազմակերպություններն ավելի մոտ են բնակչությանը և ավելի շատ են կապված վերջինիս հետ, քան պետական կառավարման մարմինները:

Սա ևս մեկ ապացույց է այն բանի, որ քաղաքական գործընթացի տեսանկյունից քաղաքացիական հասարակությունն ավելի լավ է պատկերացնում իրերի իրական վիճակը և իշխանության հետ համագործակցությամբ կարող է նպաստել օրգանական պետության ձևավորմանը: Այսինքն՝ իշխանության և քաղաքացիական հասարակության միջև պետք է լինի ինտերակտիվ կապ օրգանական պետություն ստեղծելու համար:

Քաղաքացիական հասարակության և իշխանության միջև ինտերակտիվ կապը կարևոր պայման է հասարակական-քաղաքական մշտական խոսույթի ապահովման համար, որն իր հերթին կարող է նպաստել նաև իշխանության լեգիտիմության ամրապնդմանը: Եթե քաղաքացիական հասարակության և իշխանության միջև բացակայում է կառուցողական (կամ ընդհանրապես) խոսույթը, ապա դա նպաստում է հասարակության օտարմանը: Հասարակության օտարումը իշխանությունից ավտորիտար պրակտիկայի վառ օրինակ է:

Ուսումնասիրելով և վերլուծելով իրավագիտակցության դրսևորումը պետության և քաղաքացիական հասարակության խոսույթում՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ ՀՀ-ում այս երկու ինստիտուտների միջև թույլ երկխոսությունը, երբեմն նաև դրա բացակայությունը վկայում են հիմնականում ցածր իրավագիտակցության մասին՝ չնայած այն բանին, որ քաղաքացիական հատվածում կարելի է նկատել իրավագիտակցության բարձրացման որոշակի նախադրյալներ: Վերջին շրջանում այս երկու ինստիտուտների միջև քաղաքական խոսույթը վեր է հանում սեփական իրավունքների և շահերի ներկայացման և դրանց պաշտպանության համար քաղաքացիական տարբեր նախաձեռնությունների պայքարը, ինչը փաստում է հասարակության այդ հատվածի մոտ իրավագիտակցության մակարդակի որոշակի աճի մասինԱյսպիսի նպատակին հասնելու միակ ճանապարհը օրենքի, օրինականության նկատմամբ

անաչառության և արդարացիության ապահովումն է բոլորի համար, ինչը, իհարկե, պետության գործառույթն է, իսկ քաղաքացիական հասարակությունը կարող է օժանդակել վերջինիս այդ գործում:

Երկրորդ՝ **«ՀՀ քաղաքական գործընթացներում քաղաքացիական հասարակության իրավագիտակցության հիմնախնդիրները»** ենթագլխում ուսումնասիրվել են ՀՀ քաղաքական գործընթացներում քաղաքացիական հասարակության իրավագիտակցությանը վերաբերող հարցերը:

Սույն խնդրի հետազոտությունը վեր է հանել, որ ՀՀ-ում վերջին տասնամյակում քաղաքացիական նախաձեռնություններն ակտիվացել են, և կարելի է արձանագրել, որ դրանք գրանցել են նաև առանձին լուրջ հաջողություններ: Բավական է հիշել վերջին շրջանում քաղաքացիական հասարակության ներկայացուցիչների կողմից լայն հասարակական և քաղաքական նշանակություն ունեցող խնդիրների վերաբերյալ կազմակերպված բնապահպանական, մշակութային գործողությունները: Քաղաքացիական հասարակության ներկայացուցիչներին (այո, ներկայացուցիչներին, որովհետև խոսել ամբողջական քաղաքացիական հասարակության մասին դեռևս վաղ է) հաջողվել է ձախողել պետական և տեղական իշխանական մարմինների կողմից նախաձեռնված մի շարք ծրագրեր (օրինակ՝ Մաշտոցի պուրակը, քաղաքային տրանսպորտի թանկացման ծրագիրը, և, մասնակիորեն, նաև վերջին շրջանում լայն հասարակական և քաղաքական արձագանք ստացած կենսաթոշակային բարեփոխումների ծրագիրը): Դիտարկման մեթոդը թույլ է տվել վերոնշյալ իրողությունների հիման վրա փաստել ՀՀ-ում քաղաքացիականության մշակույթի և իրավագիտակցության ձևավորման որոշակի դրսևորումների մասին, ինչը, անկասկած, դրական գործընթաց է:

ՀՀ-ում քաղաքացիական նախաձեռնությունների թվի մեխանիկական աճը և դրանց հատուկ դերը հիմնականում կախված է ընդհանուր քաղաքական համատեքստից, որն ունի տարբեր պատճառներ՝

- կուսակցությունների՝ որպես քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների գործառնության ցածր արդյունավետությունը: Ակնհայտ է, որ քաղաքացիական հասարակության ներկայացուցիչները քաղաքական կուսակցությունների մոտ գրեթե չեն տեսնում հուսալի գործընկերոջ. արդյունքում՝ ստացվում է մի իրավիճակ, երբ հենց կուսակցություններն են տարբեր հարցերով դիմում քաղաքացիական սեկտորին՝ որպես իրենց համար այս կամ այն խնդիրը լուծելու սոցիալական բազա: Սրա պատճառներից է միգուցե նաև այն, որ հետխորհրդային ՀՀ-ում ֆորմալ բազմակուսակցական համակարգը հաստատվել է հիմնականում իշխանության կողմից՝ վերևից: Արդյունքում՝ ստացվում է մի իրավիճակ, երբ քաղաքացիներն իրենց հուզող խնդիրների լուծումը չեն տեսնում ինստիտուցիոնալ մակարդակում, և, բնականաբար, պայքարը տեղափոխվում է փողոց: Սա քաղաքացիական նախաձեռնությունների թվի մեխանիկական աճի պատճառներից մեկն է:
- Իշխանությունը դիտել և շարունակում է քաղաքացիական հասարակությունը, ինչպես և ընդդիմությունը դիտել ոչ թե որպես գործընկեր, այլ որպես իշխանությանը քննադատող կառույցներ, որոնք «անարդարացիորեն»

փորձում են վերահսկել վարչական-բյուրոկրատական ապարատը: Իշխանության նման վերաբերմունքը քաղաքացիական նախաձեռնությունների նկատմամբ, միգուցե, քաղաքացիական հասարակության մասին քաղաքական էլիտայի թյուր պատկերացումների հետևանք է: Իշխանությունը շարունակում է քաղաքացիական հասարակությունը դիտել որպես իր դեմ պայքարող հասարակություն և հիմնականում մերժում է քաղաքացիական հասարակության հետ երկխոսությունը: Այս վերաբերմունքը քաղաքացիական հասարակության մոտ առաջացնում է առավել ագրեսիվ վարքագիծ: Քաղաքացիական հասարակությունն էլ իր հերթին սկսում է հակադրվել պետությանը:

Այս համատեքստում անհրաժեշտ է նշել, որ քաղաքացիական հասարակության և պետության միջև հարաբերությունները չպետք է դիտարկել միմյանց հակադրման, մեկը մյուսին գերակայելու համատեքստում: Մեր կարծիքով՝ քաղաքացիական հասարակության և պետության միջև հավասարակշռված հարաբերությունը անհրաժեշտ է օրգանական պետություն ստեղծելու համար:

ՀՀ-ում քաղաքացիական նախաձեռնությունների թվի մեխանիկական աճի մեկ այլ պատճառ է հայ հասարակության մոտ իրավական նիհիլիզմի առկայությունը, որը պայմանավորված է արդարության պակասով: Չհավատալով օրենքների արդարությանը, իրենց իրավունքների պաշտպանությունը չկապելով պետական և քաղաքական ինստիտուտների հետ՝ հասարակությունը անընդհատ գտնվելու է անկայուն վիճակում: Իսկ այս խնդիրը լուծելու միակ ուղին իրավական պետության հաստատումն է:

Երրորդ՝ **«ՀՀ-ում իրավական պետության կառուցման անհրաժեշտությունը»** ենթագլխում իրականացվել է իրավական պետության տեսական-հայեցակարգային հիմքերի համեմատական վերլուծություն: Այդ հիմքի վրա ուսումնասիրվել են ՀՀ-ում իրավական պետության կառուցման հնարավոր խոչընդոտները և առաջարկվել են դրանց հաղթահարման որոշ հնարավոր ուղիներ:

Իրավական պետության ձևավորումը միանշանակ հնարավոր է բարձր իրավագիտակցության դեպքում: Իհարկե, իրավական պետության ձևավորումը չի կարող տեղի ունենալ առանց որոշակի քաղաքական գործընթացների:

Իրավական պետության գաղափարը զարգացել է գերմանական իրավաքաղաքական մտքում: Հարկ է նշել, որ իրավական պետության հայեցակարգը տարբերվում է իրավունքի գերակայության հայեցակարգից: Իրավունքի գերակայության հայեցակարգն առավելապես բնորոշ է ֆրանսիական և անգլիական իրավաքաղաքական մտքին (état de droit, rule of law):

Օրենքի գերակայության կամ, երբեմն, նաև իրավական պետության ֆրանսիական և անգլիական մոդելներն անպայմանորեն պահանջում են քաղաքացիական հասարակության առկայություն: Իրավական պետություն կառուցելու այս հայեցակարգերը շեշտը դնում են քաղաքացիական հասարակության վրա, որը պետք է թույլ չտա իշխանությանը խախտել օրենքները և պետք է վերահսկի իշխանությանը:

Մեր կարծիքով՝ այս հայեցակարգերում կան թերություններ:

Նախ նշենք, որ քաղաքացիական հասարակությունը, իհարկե, ժամանակակից ժողովրդավարական հասարակության հիմքերից մեկն է: Քաղաքացիական հասարակությունը անհրաժեշտ է պետության հետ համագործակցության, հասարակական և քաղաքական գործընթացների արդյունավետ կառավարման և, ինչն ամենակարևորն է, օրգանական և ժողովրդավարական պետություն ստեղծելու համար:

Բայց արդյո՞ք իրավական պետություն ստեղծելու համար անպայմանորեն անհրաժեշտ է քաղաքացիական հասարակություն:

Մեր կարծիքով՝ իրավական պետություն ստեղծելու գործում քաղաքացիական հասարակության դերակատարությունը չափազանցված է:

Երկրորդ թերությունն այն է, որ այս տեսությունները իրավական պետություն ստեղծելու գործում քաղաքական էլիտայի դերակատարությունը ստորադասում են քաղաքացիական հասարակությանը: Այնինչ՝ քաղաքագիտության մեջ հասարակության և պետության կառավարման, հասարակության քաղաքական համակարգի օպտիմիզացիայի (հարմարեցման) գործառույթը պատկանում է քաղաքական իշխանությանը: Այսինքն՝ իրավական պետություն ստեղծելու քաղաքագիտական տեսանկյունը շեշտը դնում է առաջին հերթին քաղաքական իշխանության վրա:

Մեր կարծիքով՝ քաղաքագիտության տեսանկյունից իրավական պետության վերաբերյալ լավագույն մոդելը գերմանական իրավական պետության (Rechtsstaat) հայեցակարգն է, որն ի սկզբանե նշանակում էր պետական վարչակազմի սահմանափակում օրենքով և իրավունքով:

Գործնականում կարելի է գտնել այս գաղափարը հիմնավորող օրինակներ՝ Սինգապուրը, Չինաստանը: Մենք կարո՞ղ ենք ասել, որ այս երկրները իրավական պետություններ չեն: Իհարկե՝ ոչ: Ինչպես Չինաստանը, այնպես էլ՝ Սինգապուրը իրավական պետություններ են: Միևնույն ժամանակ՝ սրանք ավտորիտար քաղաքական վարչակարգ ունեցող պետություններ են: Իհարկե, ավտորիտար վարչակարգի դրսևորումներն այս երկու երկրներում տարբեր են, սակայն միևնույն է՝ այս երկրները ավտորիտար երկրներ են, որտեղ ժողովրդավարական քաղաքացիական հասարակություններ չկան: Այս գործնական հիմքի վրա՝ կարելի է ասել, որ միգուցե հիմնավորված չէ այն տարածված տեսակետը, ըստ որի՝ իրավական պետությունը անպայմանորեն ենթադրում է քաղաքացիական հասարակության առկայություն:

Քանի որ իրավական պետության գերմանական հայեցակարգում շեշտադրվում է հենց պետության առաջնայնության գաղափարը, ուստի իրավագիտակցության տեսանկյունից հարկ է առանձնացնել որոշ առանձնահատկություններ, որոնք պայմանավորում են տվյալ հասարակություններում պետության և հասարակության միջև փոխհարաբերությունների բնույթը: Ստացվում է, որ գերմանական իրականության մեջ հասարակական իրավագիտակցության տեսանկյունից առանձնակի կարևորություն ունի պետության գաղափարը, այնինչ ֆրանսիական և անգլիական հասարակություններում իրավագիտակցության հայեցակարգը կենտրոնանում է անհատի գաղափարի վրա:

Մեր կարծիքով՝ իրավունքի գերակայության ֆրանսիական և անգլիական մոդելներում հաճախ կարելի է նկատել իշխանության լեգիտիմության ճգնաժամ, իսկ իրավական պետության գերմանական մոդելում լեգիտիմության ճգնաժամ գրեթե չի նկատվում: Պատճառները հետևյալն են՝ ֆրանսիական և անգլիական մոդելները հիմնվում են անհատական իրավունքի գերակայության սկզբունքի վրա, իսկ գերմանական մոդելը հիմնվում է համասոցիալական արդարության սկզբունքի վրա: Սա չի նշանակում, որ գերմանական առաջնորդները, ըստ էության, ավելի լեգիտիմ են, քան Ֆրանսիայի և Անգլիայի առաջնորդները: Այս գաղափարի հիմքը հայեցակարգային առանձնահատկությունն է, որտեղ կարևորվում է ընդհանուր, համասոցիալական շահը:

Ուժեղ պետություն ունենալու ցանկությունը չի հակասում իրավական պետության գաղափարին: Իրավական պետությունը ևս պետք է լինի ուժեղ, որպեսզի կարողանա պաշտպանի իր քաղաքացիների իրավունքները և ապահովի արդարացի կարգ հասարակության մեջ: Կարևոր է նաև այն, որ պետության ազդեցության ոլորտը և նրա՝ ընդունած արդար որոշումներն իրականացնելու ունակությունը պետք է լինեն իրավական (արդար) պետականության հայեցակարգի շրջանակներում:

Անդրադառնալով ՀՀ-ում իրավական պետության կառուցման դժվարություններին՝ առանձնացրել ենք մի քանի հիմնախնդիրներ:

Իրավական պետության ձևավորումը, անկախության տարիներից սկսած, դիտվում է որպես ՀՀ զարգացման կարևորագույն ուղիներից մեկը: Սակայն հարկ է նշել, որ այս գաղափարը շարունակում է մնալ միայն տեսական հարթությունում՝ չստանալով գործնական կիրառություն: Ժողովրդավարական հռետորաբանության տակ ակնհայտորեն տեսնում ենք ավորիտար պրակտիկա:

Իրավական պետության ձևավորումն անհնար է առանց նոր իրավական մտածելակերպի, քաղաքացիների իրավական մշակույթի ձևավորման և իրավական նիհիլիզմի դեմ պայքարի: Իսկ իրավական պետության գաղափարի իրականացումն անհնար է առանց իշխանության իրավագիտակցության համապատասխան մակարդակի:

Հասարակության և, մեր համոզմամբ՝ իշխանության իրավագիտակցությունն ու իրավական մշակույթը իրավական պետության կարևորագույն գործոնն են ու պայմանը:

Իրավական պետության ձևավորման համար անհրաժեշտ է իրավական նիհիլիզմի հաղթահարում: Իրավական նիհիլիզմի հաղթահարումն էլ իր հերթին հնարավոր չէ առանց իրավական պետության: Այս երկու կատեգորիաների միջև գործում է ինտերակցիոնիզմի պատճառահետևանքային փոխլրացնելիության սկզբունքը:

Եվ վերջում նշենք, որ իրավական պետությունը անհրաժեշտ է ոչ միայն երկրում կարգ ու կանոն ապահովելու, այլև պետության զարգացման և արդիականացման համար:

Եզրակացություններ: Հետխորհրդային տարնսֆորմացիայի արդյունքում տեղի ունեցավ հասարակական և քաղաքական համակարգի արմատական փոխակերպում, ինչն օբյեկտիվորեն պահանջում էր պետության և

հասարակության կառավարման նոր քաղաքական մշակույթ՝ հիմնված ժողովրդավարական արժեհամակարգի վրա: Ի տարբերություն խորհրդային համակարգի, որտեղ հասարակությունն ամբողջությամբ օտարված էր քաղաքական գործընթացներից, ժողովրդավարության ուղին որդեգրած պետություններում հասարակության և անհատների մասնակցությունը քաղաքական գործընթացներին ժողովրդավարական քաղաքական համակարգի անհրաժեշտ պայման է:

Ատենախոսության մեջ առաջադրված այս և այլ խնդիրների հետազոտության և վերլուծության արդյունքում հանգել ենք հետևյալ հիմնական եզրակացություններին:

1. *Վերջին տասը տարիների հասարակական և քաղաքական գործընթացների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս փաստել հայ հասարակության որոշակի զանգվածի մոտ իրավագիտակցության և քաղաքացիականության մշակույթի մակարդակի բարձրացման իրողությունը:*
2. Հայ հասարակության մոտ ծայրահեղ ցածր իրավագիտակցության պատճառները, ըստ մեր եզրակացության, հետևյալն են:
   - *Կուսակցությունների՝ որպես քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների գործառնության ցածր արդյունավետությունը: Ակնհայտ է, որ քաղաքացիական հասարակության ներկայացուցիչները քաղաքական կուսակցություններին գրեթե չեն դիտում որպես հուսալի գործընկեր. արդյունքում ստացվում է մի իրավիճակ, երբ հենց կուսակցություններն են տարբեր հարցերով դիմում քաղաքացիական սեկտորին՝ որպես իրենց համար այս կամ այն խնդիրը լուծելու սոցիալական բազա: ՀՀ-ում ձևավորվել է «կադրային» կուսակցական համակարգ, որը չունի նշանակալի չափով սոցիալական բազա:*
   - *Հաջորդ պատճառը, ըստ մեր եզրակացության, պետք է փնտրել քաղաքացիական հասարակության նկատմամբ իշխանության վերաբերմունքի մեջ: Այս համատեքստում անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ քաղաքացիական հասարակության և պետության միջև հարաբերությունները չպետք է դիտարկել միմյանց հակադրման, մեկը մյուսին գերակայելու համատեքստում, ինչը մենք տեսնում ենք քաղաքացիական հասարակության վերաբերյալ տարածված սահմանումներում: Հաջորդ և ամենակարևոր պատճառներից մեկը հայ հասարակության մոտ իրավական նիհիլիզմի առկայությունն է, որը զուգորդվում է նաև արդարության հասկացության հետ, ինչը նշանակում է հասարակության կառուցվածքի ընդհանուր բարոյական իմաստ, սոցիալական կառուցվածքի սահմանափակ սկզբունքների համալիր, հասարակական և քաղաքական ինստիտուտների բարձր ժողովրդավարական լեգիտիմություն:*
3. Ուսումնասիրելով իրավական նիհիլիզմի վերաբերյալ որոշ տեսական հարցադրումներ, հետազոտելով հայ հասարակության մոտ իրավական

նիհիլիզմի տեսական և գործնական հիմքերը՝ հանգել ենք այն եզրակացության, որ *իրավական նիհիլիզմը ծնում է դիսիդենտական վարքագիծ: Եվ սրանով է պայմանավորված ՀՀ-ում քաղաքացիական նախաձեռնությունների թվի մեխանիկական աճը:*

Կարծում ենք, որ հայ հասարակության մոտ իրավական նիհիլիզմի առկայությունն իր մեջ պարունակում է բազմաթիվ վտանգներ ինչպես՝ հասարակության, այնպես էլ պետության համար: Իրավական նիհիլիստների մոտ ձևավորվում է այնպիսի իրավական մտածելակերպ, որը նրանց անընդհատ դուրս է բերում փողոց: Իսկ կամավորական միությունները, քաղաքացիական հասարակությունը սկսելու են, իրենց հերթին, կտրուկ կերպով քննադատել իշխանությանը, և արդյունքում առաջանալու է «դիսիդենտական» քաղաքացիական հասարակություն: Այս երկու հետևանքներն էլ ՀՀ-ում ուղղակիորեն պայմանավորված են քաղաքական իշխանության վարքագծով, որը գործնականում մերժում է քաղաքացիական հասարակության հետ իրական երկխոսության միջոցները՝ հասարակությանը մղելով դեպի փողոց:

4. Եվ վերջապես՝ ուսումնասիրելով հայ հասարակության մոտ իրավական նիհիլիզմի հաղթահարման, ժողովրդավարական-քաղաքացիական մշակույթի և իրավագիտակցության մակարդակի բարձրացման խնդիրները՝ հանգել ենք այն եզրակացության, որ *դրանց լուծման լավագույն և միակ ուղին իրավական պետության կառուցումն է, ինչը նաև պետության արդիականացման անհրաժեշտ հիմքերից մեկն է:*

Ամփոփելով վերոշարադրյալը նշենք, որ, չնայած հասարակության իրավագիտակցության ճգնաժամային իրավիճակին, կարելի է վստահաբար պնդել քաղաքական գործընթացներում իրավագիտակցության դերի կարևորության մասին: Այս համատեքստում՝ ժողովրդավարական իրավագիտակցության մշակումը և հաստատումը, հիմնված ազգային-մշակութային արժեհամակարգի վրա, առավելապես կարևոր են հայ հասարակության արդիականացման պայմաններում քաղաքական գործընթացների առավել արդյունավետ կազմակերպման և կառավարման, քաղաքացիական հասարակության և իրավական պետության ձևավորման համար:

Հետազոտության հիմնական արդյունքներն արտացոլված են հեղինակի կողմից հրատարակված հետևյալ գիտական հոդվածներում.

1. **Ավագյան Ա.** Իրավագիտակցության և քաղաքական գիտակցության տեսական-համեմատական վերլուծություն: Կանթեղ, 4(57), «Ասողիկ», Եր., 2013, էջ 207-219:
2. **Ավագյան Ա.** Իրավագիտակցության դերը քաղաքական սոցիալականացման գործում: «Փիլիսոփայությունը արդի աշխարհում»/ ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ, «Եվրոպրինտ», Եր., 2013, էջ 244-258:
3. **Ավագյան Ա.** Քաղաքացիական հասարակության և իրավագիտակցության փոխառնչությունները: Կանթեղ, 1(58), «Ասողիկ», Եր., 2014, էջ 130-143:
4. **Ավագյան Ա.** Իրավական պետության և իրավագիտակցության փոխառնչությունները: «Արդարադատություն», Եր., 2014, էջ 35-39:

АВАКЯН АРТУР РАФИКОВИЧ

ПРОЯВЛЕНИЕ ПРАВОСОЗНАНИЯ ОБЩЕСТВА В ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ)

Диссертация на соискание ученой степени политических наук, по специальности 23.00.02- «Политические институты и процессы». Защита состоится в ... часов . .... г. на заседании специализированного совета 056 «Политические науки и международные отношения» ВАК РА, действующего по адресу ул. К. Улнеци 56/6, Ереван 0037 Республика Армения.

Резюме

Основной целью диссертационного исследования является изучение и анализ правосознания, выявление роли и значения правосознания в политических процессах, а также осмысление роли правосознания в гражданском обществе и в правовом государстве. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. Во введении обоснована актуальность данного исследования, представлены основные цели и задачи, теоретическое и практическое значение, а также методология исследования.

Первая глава "Правосознание как теоретическая парадигма и социальное явление" посвящена изучению теоретико-методологических проблем правосознания. В этой главе проведен сравнительный анализ правосознания и политического сознания, выявлены взаимосвязь и особенности этих двух явлений. Сделан вывод о том, что конкретная форма правосознания в основном зависит от конкретного социального пространства.

В контексте изучения правосознания отмечается важность роли правовой психологии, поскольку правовая психология является наиболее распространенным видом сознания сущности права.

И так исследуя и анализируя теоретические и концептуальные основы правосознания, можем утверждать, что правосознание общества развивалось и подверглось серьезным изменениям параллельно общественному развитию.

Вторая глава "Проблема правосознания в политических процессах" диссертационного исследования посвящена изучению некоторых теоретических вопросов становления гражданского общества, на этой основе сделана попытка показать связь между гражданским обществом и правосознанием, а также связь между государством и гражданским обществом.

В этой главе также рассматривается роль правосознания в процессе политической социализации общества. Анализируются разные теоретические подходы к изучению проблемы политической социализации. Кроме правосознания,

рассматриваются и другие факторы, влияющие на политическую социализацию общества, такие как интернет и глобализация.

В данной главе делается вывод о том, что существует интерактивная связь между правосознанием и политической социализацией, то есть правосознание способствует процессу политической социализации, которая, в свою очередь, взаимодополняющим способом влияет на правосознание.

Исследуется институт гражданского неповиновения и выявляется взаимосвязь между гражданским неповиновением и правосознанием в контексте политических процессов. В результате анализа данной проблемы показана роль правосознания в процессе формирования и выражения гражданского неповиновения. Выдвинутые в главе теоретические вопросы обосновываются на практических примерах.

Третья глава "Особенности проявления правосознания в политических процессах РА" диссертационного исследования посвящена изучению роли и функций правосознания в взаимоотношениях государства и гражданского общества. Исследуя и анализируя проявление правосознания в дискурсе государство - гражданское общество, делается вывод о том, что в РА диалог, а иногда его отсутствие, между этими двумя институтами свидетельствует о наличии низкого правосознания, несмотря на то, что у гражданского сектора намечается некоторый уровень правосознания.

В данной главе исследуются также проблемы гражданского правосознания в политических процессах РА. На этой основе выявлено, что в последние десятилетия активировались гражданские инициативы, и можно констатировать, что зафиксировались отдельные значительные успехи.

Но несмотря на это, намечается и противоположенные явления, которые свидетельствуют о наличии правового нигилизма в обществе.

В этой главе сделана также попытка исследовать теоретические основы правового государства. Исследована взаимосвязь правового государства и правосознания. В основном изучены проблемы формирования правового государства, способы их разрешения и обоснована необходимость формирования правового государства в РА.

AVAGYAN ARTHUR

MANIFESTATION OF LEGAL CONSCIOUSNESS IN POLITICAL PROCESS (ON THE EXAMPLE OF REPUBLIC OF ARMENIA)

Dissertation apiring to earn a PhD in Political Science under the specialization of 23.00.02 "Political Institutions and Processes" (Political Science). The public defense of the dissertation will take place at …… on ….. 2014 in the National Strategic Research Institute under the MoD of RA at the 056 HAC Specialized Chamber session (address: 56/6 K. Ulnetsy str., Yerevan 0037, Republic of Armenia)

Resume

Main objective of dissertation research is the study and the analysis of legal consciousness, the identification of the role and value of legal consciousness in political processes, and also the judgment of the role of legal consciousness in civil society and in state of law. The thesis consists of introduction, three heads, the conclusion and the list of the used literature. In introduction relevance of this research is proved, main objectives and tasks, theoretical and practical values, and also research methodology are presented.

Chapter 1 "Sense of justice as a theoretical paradigm and the social phenomenon" is devoted to the study of t theoretical and methodological issues of legal consciousness. In this chapter the comparative analysis of legal consciousness and political consciousness is carried out, the interrelation and features of these two phenomena are revealed. The conclusion that the concrete form of legal consciousness generally depends on concrete social space is drawn.

In the context of studying of legal consciousness the importance of a role of legal psychology as the the most widespread type of consciousness of essence of the law is noted.

And so investigating and analyzing theoretical and conceptual bases of legal consciousness, we can claim that the legal consciousness of society developed and underwent serious changes parallel to social development.

Chapter 2 "A problem of sense of justice in political processes" of dissertation research is devoted to the study of some theoretical questions of civil society formation, on this basis we attempt to show the communication between civil society and legal consciousness, and also the discourse between state and civil society.

In this chapter the role of legal consciousness in the context of political socialization of society is also considered. Different theoretical approaches to studying of the problem of political socialization are analyzed. Except legal consciousness, also other factors influencing political socialization of society such as the Internet and globalization are considered.

In this chapter we conclude that there is an interactive communication between legal consciousness and political socialization, that is the legal consciousness promotes the process of

political socialization which, in its turn, influences in the complementary way the legal consciousness.

The institute of civil disobedience is investigated and the interrelation between civil disobedience and legal consciousness in the context of political processes comes to light. As a result of the analysis of this problem the role of legal consciousness in the course of formation and expression of civil disobedience is shown. The theoretical questions which are put forward in the head locate on practical examples.

The chapter 3 "Features of manifestation of legal consciousness **in political processes of RA"** of dissertation research is devoted to the study of the role and functions of legal consciousness in interaction of the state and civil society. Investigating and analyzing manifestation of legal consciousness in the discourse between the state and civil society, we conclude that in RA the dialogue, and sometimes its absence, between these two institutes testifies the existence of a low legal consciousness in spite of the fact that the civil sector has some level of legal consciousness.

In this chapter also the problems of civil legal consciousness in political processes of RA are investigated. On this basis it is revealed that in the last decades the civil initiatives were activated, and it is possible to note that considerable progress was recorded.

But despite it, it is planned also the antiput phenomena which testify the existence of legal nihilism in society.

In this chapter we also attempt to investigate the theoretical bases of the state of law. The interrelation of the state of law and legal consciousness is investigated. Problems of formation of the state of law, the ways of their permission are generally studied. The need of formation of the state of law in RA is proved.